

КОГНІТИВНІ МОДИФІКАЦІЇ КОНЦЕПТУ “ФУТБОЛ” І СПЕЦИФІКА ЙОГО ПЕРЕДАЧІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті розглянуто поняття “концепт” та основні його класифікації. За характером інформації, що концептуалізується, виділяють такі види концептів: уявлення, схеми, поняття, фрейми, сценарії або скрипти, гештальти (М. М. Болдирєв). За понятійним (категоріальним) класом концепти поділяють на базові, концепти-дескриптори, концепти-релятиви (В. І. Карасик). За ознакою появи концепти бувають первинними та запозиченими (І. А. Стерніна). Залежно від розвитку структури концепти розподіляють на активні (тобто такі, що розвиваються) та пасивні (Г. Г. Слишкін). З’ясовано, що основними способами передачі спортивної (зокрема футбольної) лексики з англійської на українську мову є транслітерація, транскрипція, калькування, описовий переклад та переклад за допомогою еквівалента. Доведено, що частина футбольної лексики отримує стійкі відповідності в перекладі, і водночас не втрачає специфічного культурного компонента, який виражається в конотативних значеннях слів.

Ключові слова: концепт, концепт “футбол”, спортивна лексика, транскрипція, транслітерація, калькування, еквівалент.

До найважливіших соціокультурних феноменів сучасності належить спорт. Він став поширеною, значущою формою інституціоналізації і комерціалізації різних видів фізичної активності. Спорт не без підстави сприймають як невід’ємну складову світової та національної культур, оскільки до нього відносять не тільки сучасні розваги з використанням новітніх досягнень технологічного прогресу, у тому числі й засобів масової комунікації, а й традиційні ігри, пов’язані з національними укладами і звичаями. Відповідно, розкрито ще один бік цього явища: воно виступає як важлива частина культурної спадщини народів світу і форма етнокультурної самоідентифікації.

На сьогодні вченими здійснено чимало досліджень, що під різними кутами зору розглядають цей феномен. Слід зазначити, що специфіку спортивної терміносистеми, насамперед щодо особливостей етимології та лексикографічного опису, стилістичних особливостей, спортивних репортажів та мови спортивних коментаторів, вивчають досить давно (Н. Д. Авакова, Р. В. Богословська, І. В. Голуб, К. К. Ісабаєва, Ю. Г. Панкрац та ін.). Крім того, дуже активно вивчають прагматистичну своєрідність жанрової системи спортивної журналістики, причому не тільки базові жанри – телевізійний репортаж, телевізійний коментар або аналітична стаття, описані й з урахуванням специфіки окремих видів спорту, а й нові “нетипові жанри”, пов’язані із спортивними шоу або спортивною інтернет-комунікацією.

Проте донедавна у фокус уваги дослідників потрапляло переважно спортивне термінознавство (Р. В. Богословська, Р. В. Попов, Є. А. Птушкіна, О. С. Рілов). Разом з тим, аналіз існуючих словників спортивної термінології виявляє відсутність вузькоспеціальних лексикографічних

видань, а також видань, що різняться повнотою змісту відповідних спортивних понять. Сучасні лексикографічні та фразеологічні джерела практично не фіксують спортивний жаргон і спортивну фразеологію. Тож, *мета статті* – проаналізувати й систематизувати сучасні уявлення про значний фрагмент української дійсності, а саме описати з лінгвістичної точки зору концепт “футбол” і виявити способи перекладу лексичних одиниць, що входять до його складу.

Сам концепт “футбол” і лексема належить до загальнонародної лексики і й Футбольній енциклопедії отримує таке термінологічне визначення: “Футбол – спортивна командна гра, в якій спортсмени використовують індивідуальні особливості ведення і передачі м’яча партнеру ногами або іншими частинами тіла, крім рук, з метою забити у ворота супротивника якомога більше голів у встановлений час” [6, с. 20–21].

У свідомості гравця або вболівальника виникають певні типові характеристики, які є невід’ємною складовою гри: футбольне поле, ворота; дві команди по одинадцять гравців, разом з воротарем тощо.

Виходячи з цього, О. С. Кубрякова виділяє такі складові концепту “футбол”: футбольне поле і його фрагменти (маркування та розподіл поля); ворота та їх складові (маркування та обладнання); командний склад гравців і їх місце розташування на футбольному полі; суддівський склад; предмет ігрових дій (м’яч); основні правила (типові/нетипові) ведення гри; типи ударів; темпоральні характеристики тривалості футбольного матчу; кількісні показники рахунку гри; специфіка реакції глядачів.

Складність у визначенні сутності концепту як наукової категорії пов’язана з тим, що в сучасній науці досі немає однозначного рішення при визначенні структури і типології концептів (А. П. Бабушкін, М. М. Болдирєв, А. А. Залевська, З. Д. Попова, І. А. Стернін та ін.).

На думку Ю. С. Степанова в концепті виділяють три основні складові: “буквальний зміст (внутрішня форма), пасивний (історичний), новітній (актуальний і активний)” [7, с. 140].

На багатокомпонентну структуру концепту вказує В. І. Карасик. Учений виділяє образний, понятійний і ціннісний компоненти концепту. До образного компонента концепту В. І. Карасик відносить “зорові, слухові, смакові, що сприймаються нюхом характеристики предметів, явищ, подій, відображених у нашій пам’яті”; до понятійного – “мовну фіксацію концепту, його позначення, опис, знакову структуру, дефініцію, порівняльні характеристики даного концепту по відношенню до того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано”; до ціннісного – значущість цього психічного утворення як для індивідуума, так і для колективу. “Ціннісний бік концепту є визначальною для того, щоб концепт можна було виокремити” [4, с. 178].

С. Г. Воркачев виділяє в концепті “понятійну складову, образну складову (когнітивні метафори, що підтримують концепт у свідомості) і значущу складову – етимологічні, асоціативні характеристики концепту, визначають його місце в лексико-граматичній системі мови” [2, с. 54].

Крім того, структура концепту залежить від типу досліджуваного концепту. Питання про типологію концептів – одне з перших теоретичних питань, поставлених когнітивною лінгвістикою у процесі її становлення. Пошуки визначення концепту, його ментальної специфіки тісно пов’язані з проблемою класифікації концептів, якій дослідники приділяли велику увагу.

За характером інформації, що концептуалізується, М. М. Болдирев розмежує: “уявлення, схеми, поняття, фрейми, сценарії або скрипти, гешталти” [1, с. 29–30].

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета чи явища. Концепти-уявлення, як правило, об’єктивуються в мові переважно лексичними одиницями конкретної семантики. Про те, що смисловий бік таких одиниць репрезентує саме уявлення, свідчать словникові дефініції цих лексем, багато з яких практично повністю складаються з перерахування чуттєвих ознак предмета номінації (контратака, перемога тощо).

Схема – концепт, поданий певною узагальненою просторово-графічною чи контурною схемою. Схема – проміжний тип концепту між уявленнями і поняттям, певний етап розвитку абстракції (фланг, рахунок, заміна, удар тощо).

Поняття – концепт, який відображає загальні, істотні ознаки предмета чи явища, результат їх раціонального відображення й осмислення. Концепти-поняття формуються в мисленні переважно як відображення наукової та виробничої сфер дійсності (термінологія). Поняття вербалізуються, як правило, термінологічною та виробничою лексикою, а також лексемами раціональної семантики (голкіпер, бомбардир, суперник, аутсайдер тощо)

Фрейм – мислимий у цілісності його складових частин багатокомпонентний концепт, об’ємне уявлення, певна сукупність стандартних знань про предмет чи явище (збори, прем’єр-ліга, стадіон тощо).

Сценарій (скрипт) – послідовність декількох епізодів у часі; це стереотипні епізоди з ознакою руху, розвитку. Фактично це фрейми, які розгортаються в часі і просторі як послідовність окремих епізодів, етапів, елементів (змагання, матч та ін.).

Гештальт – комплексна, цілісна функціональна розумова структура, яка впорядковує різноманіття окремих явищ у свідомості. Гештальт являє собою цілісний образ, який поєднує чуттєві і раціональні елементи, а також поєднує динамічні і статичні аспекти відображаного об’єкта або явища (поразка, тактика, дискваліфікація, рекорд та ін.).

У лінгвістиці є багато робіт, де пропонуються різні класифікації концептів. Одна з таких класифікацій належить В. І. Карасику: “всі концепти, так чи інакше, об’єктивуються в мові і можуть бути розподілені на три понятійні (категоріальні) класи: I. Базові концепти, до цього розряду відносять ті концепти, які складають фундамент мови і всієї картини світу, серед них: 1) космічні концепти; 2) соціальні концепти; 3) психічні (духовні) концепти. II. Концепти-дескриптори, які кваліфікують базові концепти; серед них: 1) дімensionальні концепти, під якими розуміють різного роду вимірювання; 2) квалітативні концепти, які виражають якість; 3) квантитативні концепти, які виражають кількість. III. Концепти-релятиви, які реалізують типи відносин, серед них: 1) концепти-оцінки; 2) концепти-позиції; 3) концепти-привативи” [4, с. 227].

I. А. Стернін пропонує класифікацію концепту за ознакою появи: “концепти можуть бути первинні та запозичені. Споконвічні концепти зародилися в національній концептосфері, запозичені були в неї занесені з інших національних концептосфер. Показником запозичення зазвичай виступає запозичене слово – репрезентант концепту. При переході концепту з однієї національної концептосфери в іншу переносять, як правило, тільки понятійні його ознаки; образні та ціннісні ознаки розвиваються за аналогією зі схожими споконвічними концептами” [8, с. 30].

У свою чергу Г. Г. Слишкін відзначає, що “за ознакою розвитку структури, концепти можна розділити на ті, що розвиваються (активні), та пасивні” [5, с. 89]. При цьому науковець додає: “Концепти, що розвиваються, активно використовуються в національній концептосфері і поповнюють свою структуру новими ознаками. Пасивними вважаються концепти, структура яких не поповнюється новими ознаками; зазвичай таке явище пов’язане зі зникненням реалій, пов’язаних з цим концептом, процесом переходу слова – репрезентанта концепту – з актив-

ного словникового запасу в пасивний (це так звані архаїзми та історизми)” [5, с. 89–90].

Концепт об’єктивується різними мовними знаками, різні автори висловлюють одні й ті ж ознаки концептів різноманітними мовними засобами. Повний опис того чи іншого концепту, значущого для певної культури, можливий при дослідженні набору засобів його подання.

Таким чином, базовою категорією когнітивної лінгвістики є поняття “концепт” – ментальна одиниця свідомості (одиниця мислення і зберігання інформації у свідомості), що представляє собою квант структурованого знання, репрезентує культурно-національну ментальність його носіїв. У мові концепт об’єктивується лексемами, вільними і стійкими словосполученнями та може бути досліджений на матеріалі, отриманому в результаті вільного асоціативного експерименту, суцільної вибірки з фразеологізмів, прислів’їв, приказок та художніх текстів.

Вчені виділяють різні типи концептів: за ступенем конкретності – абстрактності змісту, за виразністю – невиразністю в мові, за ступенем стійкості, за частотою і регулярністю актуалізації, за структурою, за способом мовного вираження, за стандартизацією, за способом жанрової фіксації, за змістом і ступенем абстракції. Безумовно, різні типи концептів різняться за структурою, проте більшість дослідників сходяться в тому, що концепт є неоднорідним утворенням, що має складну структуру, виражену різними групами ознак, що реалізуються різноманітними мовними способами та засобами. Більшість дослідників говорять про складну багатокomпонентну й багаточасову структуру концепту, яка може бути виявлена через аналіз мовних засобів її репрезентації.

Щодо перекладу, то серед основних способів передачі спортивної лексики іноземною мовою дослідники (Л. О. Ісаєва, А. О. Іванова, В. М. Крупнова, П. В. Чернова) виділяють такі: транскрипція, транслітерація, калькування, еквівалент та описовий переклад. Розглянемо приклади:

1. At 17.00 the website visitors will have an opportunity to learn what the French coach Laurent Blanc thinks of the oncoming game [9].

О 17:00 відвідувачі сайту зможуть дізнатися думку про майбутню гру коуча французької збірної Лорана Блана [3].

У цьому випадку концепт “коуч” вживається в значенні фахівця з тренування спортсменів. Це слово було перекладене за допомогою транскрипції. Такий спосіб перекладу не розкриває значення слова, а відтворює звукову форму іншомовного слова.

2. But a minute later Roman Pavlyuchenko equalized score. He scored in the second half two more goals and made a hat trick [9].

Але не минуло й 3 хвилин, як Роман Павлюченко зрівняв рахунок. Він же у другому таймі відзначився ще двома голами і оформив хет-трик [3].

Під хет-триком розуміють три голи, що були забиті в одному матчі одним гравцем. При передачі цієї лексичної одиниці українською мовою перекладач звернувся до транслітерації, тобто відтворив графічну форму слова, не розкриваючи при цьому значення слова.

3. During the first minutes of match set pieces were the main threat for goal one of which performed by “Arsenal” was very dangerous [9].

Основну погрозу воротам на перших хвилинах несли стандарти, один із яких у виконанні “Арсеналу” виявився дуже небезпечним [3].

Слово “set pieces” було переведено за допомогою калькування. Сутність калькування полягає у створенні нового слова або сталого поєднання в мові перекладу, що копіює структуру вихідної лексичної одиниць. В українській мові “стандарт” найточніше передає семантику англійського терміна.

4. In the end of a match the referee at first has fixed “Real Madrid” team's goal and then has changed the decision [9].

Наприкінці матчу арбітр спочатку зарахував гол у відповідь “Реал Мадриду”, а потім змінив своє рішення [3].

При перекладі використовується еквівалент слова “referee” – арбітр. Це суддя, який стежить за дотриманням правил проведення змагань. Слово було запозичене з французької мови, але його значення закріпилося в українській мові. Цікаво відзначити, що в українській мові використовується також слово “рефері”, запозичене з англійської мови.

5. Valyayev hit the crossbar from 20 meters, Lashtuvka discourages re-kick into the post, finally the third time the ball crosses the goal line, but the linesman noticed offside [9].

Валяєв струсонув поперечину ударом метрів з 20-ти, Лаштувка відбиває повторний удар у стійку, нарешті із третього разу м’яч перетинає лінію воріт “Дніпра” після удару Девича, але боковий суддя фіксує в нього офсайд [3].

Згідно зі словником, “linesman” – це боковий суддя або суддя на лінії, помічник арбітра, тобто суддя в футбольному змаганні, що знаходиться в одній із границь крайніх ліній майданчика. При перекладі українською мовою використовується описовий переклад.

Оскільки футбол як гра, яку ми знаємо, зародився в Англії в середині XIX ст., то багато футбольних понять просто запозичувалися з англійської в інші мови (у тому числі українську) в міру поширення і популяризації футболу на земній кулі. Основними шляхами запозичення були калькування, транслітерація і транскрипція.

Висновки. Формування української та англійської спортивних терміносистем йшло різними шляхами, в результаті чого англійську систему можна вважати відносно сталою, а українську – тією, що знаходиться на стадії розвитку і є англоорієнтованою.

Список використаної літератури

1. Болдырев Н. Н. Концепт и значение / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики; [под ред. И. А. Стернина]. – Воронеж, 2001. – С. 25–36.
2. Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // Известия РАН. Серия лит-ра и язык. – 2001. – № 6. – С. 47–58.
3. Всі новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua-football.com/ua>.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс / В. И. Карасик. – Москва : Гнозис, 2004. – С. 226–250.
5. Слышкин Г. Г. Дискурс и концепт / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 88–97.
6. Смирнов А. Футбольная энциклопедия / А. Смирнов. – Москва : Вече, 1999. – С. 21–22.
7. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. статей. – Москва : РГГУ, 1995. – С. 140–145.
8. Стернин И. А. Может ли лингвист моделировать структуру концепта? / И. А. Стернин // Когнитивная семантика : материалы 2-ой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 13–17.
9. UEFA News [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uefa.com/uefaeuro/news/index.html>.

Стаття надійшла до редакції 11.12.2015

Маринеско В. Ю. Когнитивные модификации концепта “футбол” и специфика его передачи в украинском языке

В статье рассматривается понятие концепт и основные его классификации. По характеру концептуализируемой информации выделяются такие виды концептов: представления, схемы, понятия, фреймы, сценарии или скрипты, гештальты (Н. Н. Болдырев). По понятийным (категориальным) классам концепты делятся на базовые, концепты-дескрипторы, концепты-релятивы (В. И. Карасик). По признаку появления концепты бывают первичными и заимствованными (И. А. Стернин). В зависимости от развития структуры концепты делятся на активные (т. е. развивающиеся) и пассивные (Г. Г. Слышкин). Установлено, что основными способами передачи спортивной (а именно футбольной) лексики с английского на украинский язык выступают транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод и перевод с помощью эквивалента. Доказано, что часть спортивной лексики получает устойчивые соответствия в переводе, и в то же время не теряет специфического культурного компонента, который выражается в коннотативных значениях слов.

Ключевые слова: *концепт, концепт “футбол”, спортивная лексика, транскрипция, транслитерация, калькирование, эквивалент.*

Marinesco V. Cognitive Modification of the Concept “Football” and Peculiarities of its Transfer to the Ukrainian Language

The article deals with the term 'concept' and its main classifications. By the nature of the conceptualized information there are such kinds of concepts: perceptions, schemes, notions, frames, scripts, and gestalts (N. Boldyrev). By its categorical class concepts are divided into basic, concept descriptors, concept relatives (V. Karasik). On the basis of their emergence concepts are primary and borrowed (I. Sternin). Depending on the structure active (i. e. developing) and passive concepts can be distinguished (G. Slyshkin). It is found that the main ways of transferring the sports vocabulary (namely football) from English to Ukrainian are: transliteration, transcription, loan, descriptive translation and translation using an equivalent. The author concludes that in part football terms have one-to-one correspondences in translation, and at the same time they do not lose their specific cultural component that is reflected in the connotative meanings of the words.

Key words: *concept, concept “football” sports vocabulary, transcription, transliteration, loan translation, equivalent.*